

Сердюк С. В.

ФОРМУВАННЯ ОБРАЗУ СВІТУ КУЛЬТУРИ І ПРОЦЕС СТЕРЕОТИПІЗАЦІЇ

Стаття присвячена спробі визначити місце процесу стереотипізації у формуванні образу світу певної культури. Окреслюються базисні засади стереотипізації, стереотип розглядається як форма культурних значень, що відіграє важливу роль для можливості адекватної комунікації.

Стереотип одночасно є і формою, і способом бачення світу, в ньому акумульована оптимальна кількість віднормованих у культурі значень, необхідних людині для автоматичного, миттєвого сприйняття і оцінювання ситуації, Іншого. Це – комплекс світосприйняття, який складається з певних когнітивно-ціннісних настанов, специфічних форм сприйняття і поведінки, котрі не усвідомлюються їх носієм. Світ даний нам через сприйняття як віддзеркалення, відбиття реальності. Органи відчуття виконують функцію блоків, що накладаються культурою через категоризацію і не дають сприймати весь спектр кольорів, звуків тощо. Таку функцію вони можуть виконувати завдяки існуванню свідомості, котра сама є фільтром, який пропускає саме те, що необхідно для оперативної ситуації, і блокує "зайву" інформацію.

Сприйняття певної ознаки прив'язується до назви ознаки на основі існуючої категоріальної системи. Існування категорій пов'язане з умінням людини виділяти класи об'єктів. Класифікація речей спрощує світ. Стереотипізація, що виникає на її основі, забезпечує потребу людини існувати у впорядкованому світі. Накопичення знань про світ дає можливість його описати. На основі цього опису конструюється глобальний образ (картина) світу певного етнічного колективу. Завершений опис світу постає у вигляді моделі. Образ світу етносу можна визначити як пізнавальну традицію цього етносу, як побудову пізнавальної моделі, в котрій міститься глобальне переживання, розуміння світу. Стереотипи пізнання тоді існують як універсальні схеми, за якими відбувається це пізнання.

Категорії, що лежать в основі моделі світу, виробляються протягом життя через навчання мові, формалізованим знаковим системам.

Будь-яка знакова система – це насамперед одна з іпостасей культури і створюється за допомогою виділення певного функціонального простору, який може бути представлений дискурсивно, що тягне за собою появу системи часів, визначає створення просторово-часового континууму культури [1]. Становлення цілісного образу (картини) світу відбувається завдяки засвоєнню опосередковуючого парадигматичного класу інваріантів – встановленої кількості образів, що входять до складу абсолютизованої системи значень, яка відокремлена від часу і контексту. Від ступеня абсолютизованості системи значень залежить цілісність і жорсткість картини світу певної культури, усталеність і визначеність системи цінностей і вірувань і, відповідно, ступінь впорядкованості соціуму.

За гіпотезою лінгвістичної відносності Сепіра-Уорфа, "ми розчленовуємо природу у напрямі, підказаному нам нашою мовою. Ми виділяємо у світі явища ті чи інші категорії і типи зовсім не тому, що вони (категорії і типи) самоочевидні; навпаки, світ постає перед нами як калейдоскопічний потік вражень, котрий повинен бути організованим у нашій свідомості, а це означає – в основному мовною системою, що зберігається у нашій свідомості... Ми зустрічаємось, таким чином, з новим принципом відносності, за яким схожі фізичні явища дозволяють створити схожу картину Всесвіту лише при схожості чи, принаймні, при співвіднесеності мовних систем" [2]. Проте для повсякденної свідомості, структури якої закріплені у мові, адекватність чи неадекватність навколишньої дійсності є питанням не лінгвістичних студій, а життєво важливим моментом, що визначає виживання тієї чи іншої етнічної спільноти, і сам факт існування тієї чи іншої національної мови

свідчить про успішне вирішення цього життєво важливого завдання. Образ світу створює не мова, яка сама значною мірою є похідною від специфіки діяльності і культури тієї чи іншої мовної спільноти, а форми культурно-історичного існування у широкому розумінні, що проявляються у діяльності людських спільнот. Існування культурної відносності картини світу того чи іншого етносу, велика варіативність форм категоризації обумовлені системою значень, котрі вбирають у себе в оберненій формі специфіку культурної життєдіяльності даної соціальної і національної спільноти.

Виступаючи засобом опису дійсності, самі значення (поняття) можуть не усвідомлюватися як такі. Поняття дає уявлення людині про те, як вона може використати певний предмет чи явище, в якому відношенні до неї вони існують. Усвідомлення засобів свідомості (понять, системи значень) необхідне суб'єкту для розведення картини (образу) світу і власне дійсності. Дійсність репрезентована суб'єкту крізь призму чуттєвої моделі світу (перцептивний образ) або через знакові, концептуальні моделі, і в цьому плані для "наївного", нерелексивного суб'єкта повсякденної свідомості дійсність виявляється маніфестованою певною моделлю світу, "зливою" з цією моделлю.

Варіативність картини світу, що притаманна суб'єкту, специфікує не лише різні національні, культурні спільноти, але й різні соціальні, вікові, професійні групи, і далі - уже в сфері психології - можна говорити про специфіку світосприйняття конкретної особи, про властиві їй способи категоризації дійсності, про специфічну, індивідуальну "мову особистості".

Імпліцитна картина світу, притаманна суб'єкту, опосередковуючи його сприйняття і усвідомлення світу, набуває самостійного онтологічного статусу, впливаючи на його реальний життєвий вибір тих чи інших вчинків, на всю поведінку в цілому.

У філософії проблема вибору базисних засад для опису всього різноманіття і багатства навколишньої дійсності виступає як проблема категоріального устрою людської свідомості. "Перетворення об'єктів у людській діяльності є головним визначенням самої людини, вираженням її сутності і підважиною людського світу. Тому категорії,

котрі фіксують найзагальніші, атрибутивні характеристики об'єктів, включені у людську діяльність, виступають як базисні структури людської свідомості. Вони є універсальними, оскільки будь-які об'єкти можуть стати предметами діяльності і в будь-яких об'єктах виявляються атрибутивні характеристики, котрі практика і пізнання виділяють у предметному світі і фіксують у формі категорій" [3]. До найзагальніших, базисних категорій належать категорії матерії, простору, часу, руху, речі, властивості, кількості, якості, міри, форми, змісту, причинності, випадковості, можливості, необхідності та ін.

Як поняття метарівня, категорії утворюють систему зв'язків і відношень з іншими категоріями цього рівня і конкретизують свій зміст у рамках цієї цілісної системи. Водночас категорії мають власну складну семантичну організацію і стосовно інших категорій виступають як "текст у тексті" [4]. Семантично категорія - це згорнута в одне поняття цілісна система уявлень, знань, вироблених людством про певну змістову галузь. Наприклад, категорія часу вбирає у себе уявлення теорії відносності про взаємовідношення простору і часу, космологічні уявлення про еволюцію матерії, біологічні відомості про час життя організму, уявлення про психологічний час особи, про історичний час тощо.

Існування системних зв'язків категорій вищого рівня, що утворюють категоріальну матрицю, її проробленість і рефлексія виступають чинником, котрий організовує встановлення відношень і взаємозв'язків змістових шарів кожної конкретної категорії, дозволяючи реалізувати принцип методологічного керування в організації кожної конкретної науки [5]. Якщо філософська категорія може бути понятійним утворенням, що розгортається у досить злагоджену систему взаємопов'язаних суджень і уявлень з приводу тієї чи іншої атрибутивної характеристики буття, то категорії повсякденної свідомості - це синкретичні, розпливчасті узагальнення, а їх носієм можуть виступати образи, символи, метафори. В.Степін зазначає, що навіть у досить розвинених філософських системах античності багато фундаментальних категорій мають відбиток символічного і метафоричного відображення світу ("вогнелогос" Геракліта, "Нус" Анаксагора) [6].

Категорії, як і людська свідомість у цілому, постійно трансформуються. О.Я.Гуревич наводить велику кількість відмінностей в уявленнях людини середньовічної Європи і сучасної людини індустріального суспільства. "Маються на увазі такі поняття і форми сприйняття дійсності, як час, простір, зміна, причина, доля, число, відношення чуттєвого до надчуттєвого, відношення частини до цілого... Це універсальні поняття у кожній культурі пов'язані між собою, утворюючи свого роду "модель світу" - ту "сітку координат", за допомогою яких люди сприймають дійсність і створюють образ світу, що існує в їх свідомості" [7].

Розмежування категорій-понять філософської, наукової свідомості і категорій-значень повсякденної свідомості є досить умовним. Останні, розвиваючись і обростаючи системними зв'язками і відношеннями, можуть набувати рівня понятійних форм. Специфікація категорій як найбільш загальних і містких значень полягає у системній організації їх змісту, а не у формах їх репрезентації (образній чи знаковій) [8].

Для опису образу світу, що існує у певній культурі, його імпліцитної моделі того чи іншого фрагмента дійсності необхідна реконструкція категоріальної структури суспільної свідомості, розташування у ній існуючої системи значень.

За картиною світу повсякденної свідомості стоїть певна система значень, що включає порядок з позитивним знанням і артефакти, помилковості, ілюзії життєвого досвіду.

Стереотипи як одна з образних, емоційно насичених форм значень, очевидно, розвиваються в процесі навчання та розвитку індивіда і від окремих ізольованих образів-типажів піднімаються до рівня системно організованої "імпліцитної теорії особистості", яка наближається до понятійного мислення, але існує як у вербальній формі, так і в образній і поведінковій.

Ю.В.Бромлей наголошує на існуванні етнічної специфіки у змісті повсякденної свідомості. Це перш за все стосується, на його думку, так званих "значень" - стереотипів, що фіксують типові для етносу "поняття", "знання", "уміння", "норми поведінки". Представляючи граничну зону суспільної свідомості (на її повсякденному рівні) і побутової культури, ці стереотипи виконують важливу

функцію у відтворенні характерних для кожної культури якостей. Важливе місце у системі стереотипів-значень посідають уявлення людини про навколишню дійсність, про неї саму, її відносини з цією дійсністю і оточуючими людьми, тобто так звані моделі світу [9].

О.М.Леонтьєв розуміє образ світу як найзагальнішу концептуальну структуру, в рамках якої інтегруються окремі процеси сприйняття, пам'яті і мислення [10]. У різних етносах наповнення речей (страв, одягу тощо) значеннями є різним. Культурні значення складають системи різного гатунку і утворюють ціннісно-орієнтаційну сітку культури. Картина світу індивіда як представника того чи іншого етносу включає в себе не лише когнітивні, але й аксіологічні компоненти.

Внаслідок соціальної нормованості, суспільної конвенції слово має фіксований зміст. Ця фіксованість змісту зумовлена конвенцією предметної віднесеності слова, з одного боку, і системною організацією мови, існуванням парадигматичних зв'язків, що задають стійкість каркасу мови і постійність вживання слів, - з другого. У свідомості, таким чином, завдяки усталеності змісту значення зникає сьогочасна суб'єктивність відображення, неабезсторонність, обумовлена наявною потребою. Наприклад, і для голодної, і для ситої людини кухонний посуд має сталі значення і становить певну цінність [11].

За словом стоїть сукупний суспільний досвід, фіксований і кристалізований у значеннях. Завдяки мові людина може звертатися до знань інших людей, до досвіду минулих поколінь. Наявність граматичних мовних структур, ізоморфних діяльнісним структурам, дозволяє людині здобувати нові знання.

Підкреслюючи роль мови як носія суспільного досвіду, Леонтьєв відмічає можливість фіксації значень не лише у формі понять, але й у формі "норм поведінки", "уміння як узагальненого способу дії" тощо [12]. Тобто носіями значень можуть виступати такі соціально нормовані форми поведінки, як ритуали, виразні рухи, танці, штучні мови, стійкі візуальні символи, жести тощо.

Тут значення - це узагальнена ідеальна модель об'єкта у свідомості суб'єкта, в котрій (моделі) зафіксовані істотні якості об'єкта, що виділені у сукупній суспільній діяльності. Кодування, категоризація вихідного змісту у

знаковій, символічній формі ведуть до збагачення його сукупним соціальним досвідом, до впорядкування вихідного змісту, його організації у формах, вироблених суспільною практикою.

Тією мірою, якою сприйняття, пам'ять, мислення чи інший психологічний процес опосередковані значенням (у формі слова, візуального символу, схеми, ритуальної дії, танцювального па, загальноприйнятого жесту чи мімічного виразу), вони є потенційно усвідомлюваними. І навпаки, порушення у нормальному функціонуванні значення спричиняють порушення усвідомлення. Сприйняття і усвідомлення при сприйнятті не є тотожними психологічними процесами. У повсякденній свідомості ця відмінність зафіксована у дієсловах "дивитися" і "бачити". Поняття "бачити", очевидно, передбачає певний ступінь усвідомлення, представленості тих чи інших якостей, ознак об'єкта у їх значеннях. При цьому структури значення, що опосередковують сприйняття, безпосередньо вплетені у тканину образу. Образ може виникати лише в уже організованому просторі. Простір розгортається завдяки категорії часу. Простір і час є базисними категоріями, в рамках яких формуються стереотипи. У різних культурах часо-просторовий вимір набуває різних значень. Коди культури базуються на організації знання через образи. Суб'єкт бачить не схему образу, сприймає не значення, а означений образ. Свідомість виділяє у відображеній реальності значимі для суб'єкта ознаки і якості, конструє їх в ідеальні узагальнені моделі дійсності. Абстракція ознак і групування їх у структури дозволяють будувати певні ідеальні моделі дійсності, виражені у значенні слова, а оперування цими ідеальними значеннями за законами граматики і синтаксису, котрі іманентно містять правила організації процесу мислення, дозволяють отримувати нові знання, не виходячи за рамки стереотипних настанов свідомості.

Загальнокультурний ментальний простір як сукупність значень, образів, символів суспільної свідомості тим чи іншим ступенем повноти привласнюється конкретним суб'єктом і, переломлюючись крізь систему цінностей, крізь світогляд, набуває того чи іншого смислу, котрий задає відношення суб'єкта до даної реальності і визначає використання цього ментального простору для наступних кате-

горизацій. Позиція суб'єкта, його знання про світ імпліцитно присутні при інтерпретації знаку і визначають цю інтерпретацію.

Людське сприйняття і усвідомлення світу, процеси пам'яті, мислення і уяви озброєні і одночасно обмежені тією конкретно-історичною системою значень, що несе в собі сукупний суспільний досвід, притаманний певній культурі, певній соціальній спільноті. Загальнолюдські інваріанти цих систем обумовлені подібністю життєдіяльності різних соціальних спільнот і народів.

Культурно і етнічно детермінований світ є основою соціалізації кожного індивіда. Людина сприймається іншими за тими стандартами, які існують у даній культурі. Звідси з'являється неадекватне сприйняття представника іншої культури, котре формується у свідомості у певні стереотипи як комплексний образ "іншого" - людини, що не знає загальноприйнятих істин щодо реальності,

Системоутворюючими чинниками свідомості виступають і етнічна, і статевая, і вікова, і професійна тощо приналежності людини. Усвідомлення своєї статі є першою формою самосвідомості. Стереотипи статевої поведінки, яким навчається людина протягом виховання, акумулюють у собі всю систему зв'язків і значень, що існують у культурі. Якщо чоловік чи жінка поведуть себе не відповідно до цих стереотипних моделей, їх сприймають як неадекватних своїй статі (негативно, агресивно, іронічно, саркастично тощо) або просто зазначають, що певна особа має характерні ознаки протилежної статі - "чоловічий розум" у жінки, чоловік "тендітний, як жінка" і т.ін. Кожна культура має свій власний набір стереотипів маскуліності і фемінності. Їх носії можуть не усвідомлювати цього (що звичайно відбувається в культурі), але вони одразу помічають невідповідність цим стереотипам. Поведінка гомосексуалістів, наприклад, спрямована на запозичення форм поведінки протилежної статі для позначення своєї сексуальної орієнтації. Тут спрацьовують механізми статевої ідентифікації. У сприйнятті гетеросексуалів ("нормальних людей" для більшості культур) жіночі жести, міміка, інтонації, що з'являються у представників чоловічої статі, у певний момент можуть спричинити ідентифікаційну катастрофу, пов'язану з неможливістю автоматично, миттєво визначити за існуючими зразками і нормами статево прина-

лежність цієї людини, а відповідно, и свій власний адекватний спосіб поведінки щодо неї. У результаті, неможливість адекватно ідентифікувати іншого унеможливорює підтвердження власної ідентифікації. Зустрічаючись з "незвичним", індивід або намагається відшукати для нього відповідний зразок у повсякденній свідомості, інтегруючи його у сферу існуючих значень, тобто ідентифікувати як "своє", коли ж це неможливо, ідентифікує незрозуміле як "чуже", небезпечне для впорядкованості його світу, і відторгає його.

Отже, стереотипізація сприйняття, поведінки, мислення є невід'ємним механізмом у становленні культурної людини, її здатності до орієнтації у світі значень і можливості адекватно ідентифікувати себе й інших, що забезпечує впорядковану взаємодію в культурі. Образ світу специфікує етнічні, культурні спільноти, різні соціальні, вікові, статеві групи, виявляючись у системі стереотипів як сукупності значень, образів, уявлень, що поділяються всіма представниками групи чи спільноти.

1. Пістрій І. "Крехівська Палея" як історико-філософська пам'ятка України доби Середньовіччя. Автореф. дис. - К., 1993. - С.15.

2. Петренко В.Ф. Психосемантика сознания. - М.: МГУ, 1988. - С.26.

3. Степан В.С. О прогностической природе философского знания // Вопр. философии. - 1986. - № 4. - С.43.

4. Петренко В.Ф. Вказ. праця. - С.35.

5. Там само. - С.35.

6. Степан В.С. Вказ. праця. - С.50.

7. Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры. - М., 1974. - С.30.

8. Петренко В.Ф. Вказ. праця. - С.37.

9. Бромлей Ю.В. К вопросу о влиянии особенностей культурной среды на психику // Сов. этнография. - 1983. - № 3. - С.71.

10. Леонтьев А.Л. Проблемы развития психики. - М., 1965. - С.59.

11. Петренко В.Ф. Вказ. праця. - С.9.

12. Леонтьев А.Л. Вказ. праця.

Serdyuk S.V.

FORMATION OF THE WORLD IMAGE OF CULTURE AND STEREOTYPIZATION PROCESS

Basic principles of the stereotypization process in culture, their significance for communication are analyzed in this article.